

Novi pogledi na slovensko literaturo

Janko
Kos

O JEČAH IN NAGRADAH

Obdobje, ki se je za slovensko literaturo začelo leta 1945 s koncem vojne, končalo pa leta 1990 s prihodom nove politične oblasti ali morda že okoli leta 1980 s smrtjo Edvarda Kardelja in Josipa Broza, bo v literarni zgodovini ostalo zapisano kot tisto, v katerem je bilo največ slovenskih pesnikov in pisateljev zaprtih po ječah. Pri tem ne gre samo za število zaprtih, ampak za globlji pomen tega dejstva, za poseben pečat, ki je bil s tem vtisnjen celotnemu času in njegovi literaturi.

Oboje se premakne v pravo luč, brž ko natančneje premislimo vlogo, ki so jo igrale ječe, pregnanstva in sploh preganjanja v življenju svetovne literature nasploh in slovenske posebej. Pesnike in pisatelje so po svetu pošiljali v pregnanstva ali jih zapirali v ječe ob različnih časih, v mnogovrstnih oblikah in iz različnih razlogov. V pregnanstvo so morali že Alkaj, Sapfo in Teognis, toda še znamenitejše je bilo Ovidovo pregnanstvo, ki je bilo toliko kot ječa – primer, ki ga je Prešeren opisal z lakoničnim verzom »mraz Ovidja v Pontu tare«. Danteja so izgnali in obsodili na smrt iz političnih razlogov, Cervantes se je znašel v ječi zaradi dolgov, Defoe zaradi časnikarske zgovornosti. Jetniške usode pesnikov in pisateljev so tako mnogovrstne, da jih ni mogoče spraviti pod skupen imenovalec. Kljub temu je v njih mogoče razbrati nekaj temeljnih obrazcev.

Obstajajo literature, ki med svojimi pesniki in pisatelji ne štejejo veliko zapornikov, a se vseeno ponašajo s to ali ono znamenito, že kar klasično jetniško usodo – italijanska s Pellicovo, nemška s Schubartovo, angleška z Wildovo, ameriška s Poundovo. Vsaka od njih je drugačna – včasih plemenito vzvišena, drugič tragična, včasih spet bizarna ali celo absurdna. Obstaja literatura – francoska – ki je v 18. stoletju preživljala čase, ko so njeni vodilni pesniki in pisatelji – Voltaire, Diderot, Chénier in še drugi – postali žrtve političnega nasilja, eni pod »starim režimom«, drugi pod revolucijo, eni kot jetniki, drugi kot obsojenci na smrt; toda ob tem je francoska literatura znamenita še po vrsti bolj nenavadnih zapornikov, ki so sedeli po ječah iz bolj bizarnih razlogov: Villon zaradi tatinstva in ubijalstva, markiz de Sade zaradi spolnih deliktov, Verlaine zaradi strelav na prijatelja Rimbauda, Apollinaire zaradi domnevne tatvine, Genet zaradi ropanja in prostitutiranja. Obstaja končno literatura – ruska – ki ni znamenita po takšnih pisateljskih jetnikih, ampak je preprosto povedano sama na sebi klasična jetniška literatura, kjer je bila usoda pesnikov in pisateljev od vsega začetka zaznamovana s političnim nasiljem, ječami in pregnanstvi, s prakso rimskih izgonov v odročne pokrajine imperija in s francosko rabo Bastilje. Tradicija, ki se je začela z Radiščevom, se nadaljevala z usodami pesnikov dekabristov, s pregnanstvi Puškina in Lermontova, je dosegla vrh z ječo in pregnanstvom za Dostojevskega; in se ponovno stopnjevala

v desetletjih pred komunistično revolucijo z jetništvom Gorkega, Majakovskega in drugih. Toda pravi razmah je doživela šele pod komunistično oblastjo od prvih leninskih let do zadnjih pod Brežnjevom in njegovimi nasledniki; vanjo ne bomo šteli samo pisateljev, ki so dejansko tičali v ječah, ampak tudi te, ki so živeli na robu, v neprestani nevarnosti, da bodo zaprti, internirani ali kar usmrčeni. Šele s tem je postala ruska književnost jetniška literatura par excellence. Zato je njeno najslavnejše ime novejšega časa ravno Solženicinovo, njen poglavitni pisateljski tip pa oporečnik.

Slovenska literatura se vse do povojnega časa ni mogla ponašati s kakim posebno znamenitim zapornikom. Še manj bi jo smeli imeti za primer literarne ustvarjalnosti, ki se napaja iz nenavadnih izvirov onstran duhovne, socialne in moralne normalnosti; zato v nji ni nobenih bizarnih prestopnikov, hudodelcev in padlih angelov – z izjemo Vitomila Zupana, pa še ta pripada že povojnemu času in je seveda daleč od tega, kar so bili Villon, de Sade in Genet. S tega stališča se zdi, da so ustvarjalci slovenske literarne tradicije praviloma pripadali zvrsti milih, dobrih, pošteno čutečih ljudi, ki niso nikoli okusili sadov z drevesa zla in hudega – z izjemo Vladimirja Bartola, ki pa teh sadov ni okušal v dejanskem življenju, ampak samo v duhovni poželjivosti.

Končno pa kot da slovenske literature tudi ni mogoče primerjati z rusko ali kakšno drugo, ki med svojimi reprezentativnimi pesniki in pisatelji lahko naštejejo daljšo vrsto političnih preganjancev, obsojencev in zapornikov. Vsaj za tradicionalno slovensko literarno ustvarjalnost, kakršna je na Slovenskem obstajala do leta 1945, s kratko izjemo obeh svetovnih vojn in posebnih razmer, ki sta jih prinesli s sabo, je takšna primerjava gotovo neprimerna. Ta literatura pravih ječ, s težkimi kaznimi, z večletnimi ali vsaj številnimi jetniki, ni poznala. Njeni začetki segajo v čas protestantov, od katerih so bili nekateri preganjani, izgnani ali vsaj prisiljeni v beg na tuje, vendar nikomur ni bilo treba v ječo – razen njihovemu nemškemu kolegu Frischlinu, ki so ga zaprli na Württemberškem. Po teh preganjanjih se začena za slovensko književnost katoliškega 17. stoletja, razsvetljenškega 18. stoletja, liberalnega 19. stoletja doba bolj ali manj varnega delovanja, ki mu je bilo jetniško življenje neznana izkušnja. V stoletju Pellica, Dostojevskega in Wilda beleži slovenska književnost samo dvoje obrobnih primerov zapora, oboje časnikarskih – Miroslav Vilhar je leta 1863 moral odsedeti šest tednov zaradi Levstikovega članka v Napreju, Jakob Alešovec je leta 1873 presedel dva meseca zaradi Brenclja. Ta zgodba se je pod Avstro-Ogrsko ponovila samo še s Cankarjem, ko je bil leta 1913 zaradi predavanja *Slovinci in Jugoslovani* obsojen na sedem zaporniških dni. In tako so slovenski pesniki in pisatelji svoj vek v avstrijski »ječi narodov« preživeli v glavnem brez ječ, vsekakor pa precej manj kot njihovi kolegi v Rusiji ali na Balkanu.

Idilična podoba se je skalila z izbruhom prve svetovne vojne, ko so znova priprli Cankarja; ko je doživel svojo »celico« mladi Juš Kozak in so poslali v konfinacijo Maslja Podlimbarskega. V povojnem obdobju, ko so slovenske dežele razdelili med Italijo, Jugoslavijo in Avstrijo, je iz novih političnih razmer nastalo stanje, ki je bilo v primerjavi s prejšnjim za slovenske pisatelje težavnejše, nevarnejše in bližje ječam; vendar ne tako zelo, da bi slovenska literatura že v tem času postala klasična literatura ječ, obsodb in preganjanj. Najslabše se ji je godilo pod fašistično Italijo, kjer so

ječo ali konfinacijo pretrpeli France Bevk, Ciril Kosmač, Stanko Vuk, Vladimir Martelanc in še kdo. Tudi v slovenskih deželah, ki so se vključile v jugoslovansko kraljevino, je število ječ v primerjavi z avstrijskimi časi naraslo, vendar še zmeraj ne tako zelo, da bi v teh razgibanih časih komunistične in fašistične aktivnosti presegle povprečno mero. Nobeden vodilnih pesnikov in pisateljev med letoma 1918 in 1941 ni bil obsojen in zaprt – od Preglja in Gradnika do Krefta in obeh Kozakov, od Srečka Kosovela in Antona Vodnika do Boža Voduška in Edvarda Kocbeka, od Slavka Gruma in Vladimira Bartola do Miška Kranjca in Iva Brnčiča. Prežihov Voranc je leta 1930 emigriral v tujino in tam preživel tudi ječe, namenjene mednarodnim sodelavcem kominterne. Edini pomembnejši literarni jetnik med vojnama je bil Mile Klopčič, zaprt zaradi komunistične dejavnosti že v dvajsetih letih in ponovno zaradi sodelovanja pri *Knjigi drugova* (1929). Podobno usodo je doživel še Ivo Grahor in v tridesetih letih Tone Čufar. Od literarnokritičnih publicistov sta težko ječo doživljala Dušan Kermavner in Boris Ziherl, toda tadva sta bila vendarle bolj politika kot prava delavca v literaturi in za literaturo.

Čeprav v primerjavi z avstrijskimi časi težji, je bil jetniški delež slovenske literature v stari Jugoslaviji šele skromna napoved tistega, kar je prihajalo in kar je tej literaturi končno prineslo klasično obdobje obsodb, preganjanj in ječ. Nekakšen uvod vanj so bila vojna leta z nasiljem, ki je v svoj vrtnec zajelo lepo število pesnikov in pisateljev, starejših in mlajših, na strani NOB ali v protikomunističnem boju, zaprtih, interniranih, padlih, ubitih in usmrčenih med vojno in takoj po nji.

Na tem ozadju se je povojno obdobje slovenskega literarnega razvoja lahko izoblikovalo v prvo obdobje slovenske literature, v katerem bodo igrale ječe, obsodbe in preganjanja pesnikov in pisateljev veliko vlogo, tako v njihovem življenju kot tudi v njihovem delu. Dejstva o tem dogajanju še niso sistematično zbrana, pregledana in popisana, naštetih jih je mogoče po spominskih vtisih. Iz teh sledi, da je med leti 1945–1980 okusilo jetniško življenje nenavadno veliko število pesnikov, pisateljev, literarnih kritikov in publicistov, precej večje od tistega, kar je poznala slovenska književnost v prejšnjih časih. Razlika je še ta, da so se zdaj med jetniki znašli ne samo obrobni, manjši ali nereprezentativni avtorji, ampak prvič po Cankarju tudi takšni, ki so že bili ali pa postajali osrednji. Obsojeni so bili z najrazličnejšimi oznakami, razlogi in pretvezami, večidel kot sovražniki socializma, kar je zajemalo odtenke vseh barv od pomagačev belogardizma, liberalcev, anarhičnih boemov, informbirojevcev do levičarjev, humanističnih intelektualcev in osamljenih individualistov; včasih so se političnim pridružile zasebne obtožbe za moralne, spolne ali celo gmotne delikte, toda tako pomešane s politiko in ideologijo, da že ni več mogoče razločiti, kaj je bilo javno in kaj zasebno; toda to je bila pač posebnost procesov in ječ pod komunistično oblastjo ne le v povojni Sloveniji, ampak po vsej srednji in vzhodni Evropi.

Med zaporniki so bili starejši in mlajši, taki, ki so svoja glavna dela objavili že pred vojno, in ti, ki so s pisateljstvom šele začeli. Nekateri so bili obsojeni na dolgoletno, težko ječo, drugi na kratke, bolj zastraševalne kot dejanske jetniške dneve ali mesece. Toda ko zanemarimo vse te po sebi gotovo važne razlike, bi se brez pravega reda, zato pa nalašč pomešano, zaprte pesnike in pisatelje, kritike in publiciste dalo naštetih v zaporedju, ki ni popolno, a se vendarle glasi takole: Ludvik Mrzel, Igor Torkar, Rado

Bordon, Bojan Štih, Gregor Strniša, Tomaž Šalamun, Dušan Kermauner, Taras Kermauner, Vital Klabus, Veno Taufer, Dušan Pirjevec, Vitomil Zupan, Jože Javoršek, Lojze Krakar, Branko Hofman, Drago Jančar, Lojze Kovačič, Dane Zajc, Marjan Rožanc, Žarko Petan; in še marsikdo, za katerega javnost ne ve ali pa ga je izgubila iz spomina. Pazljivo oko bo v tem naštetju mimogrede opazilo pesnike in pisatelje z dolgim jetništvom, se pravi tiste, ki so zares reprezentativni za čas, ko je slovenska literatura za nekaj desetletij postala klasična jetniška literatura; to so hkrati pisatelji, ki so svoja jetniška leta, doživetja in izkušnje popisali v literarnih besedilih, iz življenja napravili literaturo – Torkar, Zupan, Javoršek, Rožanc, Petan in najbrž tudi Jančar. Pozorno oko bo v tem seznamu morda pogrešalo imena iz katoliške literarne srede – toda to je razumljivo spričo dejstva, da so bili mlajši katoliški literati večidel pobiti med vojno ali takoj po nji, preostali so emigrirali; kar pa zadeva starejše – Ivana Preglja, Antona Vodnika, Stanka Majcna in tudi Edvarda Kocbeka – so bili ali pozabljeni ali odrinjeni ali izolirani, niso pa bili zaprti, kar se vsaj za Majcna zdi morda nenavadno. Toda takšna je bila pač logika takratne oblasti. Tako je splošen vtis, ki ga dobi bralec ob spisku pisateljskih jetnikov, ta, da je bila žrtev komunističnih oblasti predvsem svobodomiselná literarna srenja. Med jetniki so bile razlike, eni so bili predvojni komunisti, drugi nekdanji sokoli ali krščanski socialisti; eni so bili v partizanih, drugi premladi za to ali od otroških let vstran od vsakršne politike; nekateri člani partije ali iz nje izvrženi, drugi zmeraj zunaj partije, tretji njeni skrivni ali očitni nasprotniki. Kar jih prek teh razlik vendarle združuje, je dejstvo, da so bili tako ali drugače svobodomiselní, čeprav so morda kdaj prej verovali v komunizem; in če še niso bili pravi svobodomisleci, so to postali v ječi in po nji. Ječe za povojno slovensko literaturo so bile predvsem ječe za njeno svobodomiselnost.

Tako zarisana podoba je tisto, čemur bi smeli reči temna stran povojne slovenske literature. Poleg te obstaja seveda še druga, svetlejša, brez ječ in preganjanj, med obema ni stroge črte ločnice, šele obe skupaj sestavljata celoto literarnega dogajanja od leta 1945 do 1980 in 1990. Celó v ruski književnosti, ki je živela pod najhujšim pritiskom, se je dogajalo, da sta največja avtorja Stalinove vladavine – Pasternak in Bulgakov – živela sicer na robu, pod šikanami in omejitvami, vendar ne v ječah ali taboriščih. Takšnih možnosti je bilo v jugoslovanskem komunističnem sistemu veliko več, bile so tudi bistveno ugodnejše. Kocbek je bil večkrat žrtev kampanj, obtožb in omejitev objavljanja, vendar ni bil nikoli zaprt. Vmes med eno in drugo kampanjo, leta 1964, je dobil celo véliko Prešernovo nagrado, hkrati z Miškom Kranjcem. Oblast pisatelje ni samo zapirala, ampak jih je znala tudi pomirjati, zadovoljevati, celo razvajati. Ta paradoks se dá razložiti s staro modrostjo, da tisti, ki ima moč, svoje resnične ali mogoče nasprotnike najlaže obvlada tako, da jih izmenoma tepe s palico in krmi s korenčkom. V tem primeru so bile palica ječe, literarne nagrade korenček. Resničnost obojega se potrjuje z dejstvom, da so v povojni slovenski književnosti bili osrednjih literarnih nagrad lahko deležni tudi bivši jetniki, preganjanci, večletni zaporniki. Ne seveda takoj, včasih šele po več letih, pogosto z obotavljanjem, negodovanjem, zakulisnim mešetarnjanjem, v najhujših primerih šele po letu 1980, ko so se ječe za pesnike in pisatelje dokončno zaprle. V tem času so literarne nagrade nekdanjim zapornikom postale nemara sramežljiva odškodnina za tisto, kar se je dogajalo po vojni in bilo zdaj že moteč, v zgodovini slovenske literature vsekakor sramoten čas.

Pregled Prešernovih nagrajencev za literaturo med leti 1945–1990 lahko to logiko ponazori zelo nazorno. Do leta 1963 so to nagrado dobili samo pesniki in pisatelji, ki so bili brez političnega madeža; med njimi je bil nagrajen leta 1945 tudi Vitomil Zupan, toda to je bilo še pred odhodom v ječo. Z letom 1963, se pravi v času, ko je veliki val literatskih aretacij že mineval, začnejo k Prešernovim nagradam pripuščati tudi bivše zapornike, vendar skromno, počasi, za zdaj samo k malim nagradam. Leta 1963 je bil z njo nagrajen Lojze Krakar, leto zatem Gregor Strniša, leta 1969 Lojze Kovačič in leta 1970 Dane Zajc. Leta 1973 je prvi dobil veliko Prešernovo nagrado Lojze Kovačič, sočasno z njim Tomaž Šalamun malo in leto zatem prav tako Venko Taufer. Leta 1976 je prejel malo nagrado Jože Javoršek, prvi med »velikimi« zaporniki; toda s temi je šlo zelo počasi, dokončno so se v svetu nagrajencev lahko etablirali šele od leta 1980 naprej. Veliko nagrado za leto 1977 je resda dobil že Lojze Krakar in malo za leto 1979 že tudi Drago Jančar, nekaj malega let zatem, ko je prišel iz ječe. Toda Marjan Rožanc je lahko malo nagrado prejel šele leta 1980. Po tem letu so se odprla med nagrajence vrata še preostalim zapornikom iz petdesetih in šestdesetih let. Leta 1981 je velika nagrada pripadla Danetu Zajcu in leta 1984 Vitomilu Zupanu, se pravi najtežjemu zaporniku; vendar ravno temu podelitev ni potekla brez protokolarnega škandala. Leta 1985 je dobil malo nagrado Taras Kermauner in leto zatem Gregor Strniša veliko. Ta je pripadla leta 1991 tudi Marjanu Rožancu, vendar šele po njegovi smrti in v času nove politične oblasti. S tem se je simbolično zaprla knjiga, v katero je vpisano povojno obdobje slovenske literature kot klasično obdobje ječ, obsodb in jetnikov.

Toda vse to so samo zunanja dejstva o ječah in nagradah v povojni slovenski literaturi. Kdor jih pazljivo raziskuje, mora nazadnje obstati pred bolj bistvenim vprašanjem – kaj so te ječe pomenile sami literaturi, kaj je iz njih preraslo v literarna besedila, bodisi posredno kot skrivni učinek, ki ga je ječa vtisnila pisateljevemu življenju, osebnosti, delu, bodisi kot neposredno pričevanje o jetniškem času. O prvem je pogosto mogoče samo sklepati, drugo je očitno. Vemo za znamenite elegije, ki sta jih iz svojega pregnanstva pisala Teognis in Ovid, ta je šele z njimi postal veliki evropski lirik. Villon je iz svojega obsojenstva napisal balado za obešence, iz de Sada so šele ječe napravile največjega izmišljevalca literarne seksualnosti, toda prave jetniške izpovedi sta ustvarila šele 19. in 20. stoletje – Pellico z *Mojimi ječami*, Dostojevski z *Zapiski iz mrtvega doma*, Wilde z *Jetniško balado iz Readinga* in spisom *De profundis*, Solženicin s prozo *En dan Ivana Denisoviča*.

V povojni slovenski književnosti gotovo obstajata obe obliki jetniških izkušenj in njihovih literarnih učinkov. Kot zmeraj je tudi tu težko soditi o tem, koliko so ječe pripomogle temu ali onemu avtorju na poti v odkritje svojega pravega sveta, resnice o sebi in drugih ljudeh, to pa tako, da je takšno odkritje bilo rojstvo prave literature. Je Zajca tudi jetniška izkušnja zaznamovala za poezijo mračne krutosti, žrtvovanosti in obsojenosti. s katero se je proslavil proti koncu petdesetih let? Je nekaj podobnega mogoče domnevati o Lojzetu Krakarju? Da je Gregorja Strnišo ravno mučna, absurдна jetniška izkušnja pripravila za pesniški svet *Mozaikov*, *Odiseja* in *Zvezd*, je skoraj gotovo; v tem primeru je bil eden osrednjih opusov povojne literature neposreden sad njenih ječ. Branku Hofmanu je gotovo jetniško življenje pomagalo, da je z romanom *Noč do jutra* napisal

svoje najuspešnejše besedilo. Po lastnem priznanju je Drago Jančar z ječo doživel literarni obrat, iz nje se mu je porodil roman *Galjot*, verjetno pa tudi zgodbe o *bledem hudodelcu* in duhovne zasnove za nadaljnja dela.

Toda tu so še pisatelji, katerih jetniško življenje je bilo najdaljše in najhujše. Ravno ti so ga uporabili za neposredno pričevanje, včasih prestilizirano, pa vendar tako, da prepoznamo v njem resničnega avtorja, resnične ječe in resnične jetniške čase. Tako so storili Igor Torkar z *Jetniškimi soneti* in z romanom *Umiranje na obroke*, Jože Javoršek z *Nevarnim spominom* pa tudi z drugimi deli, Vitomil Zupan z *Levitantom*, Žarko Petan z dokumentarno pripovedjo o težkih časih svojega procesa, in ne nazadnje Marjan Rožanc s *Hudodelci*. Šele ob teh delih se odpre temeljno vprašanje o pomenu komunističnih ječ za povojno slovensko književnost. Kaj pomenijo ta dela v primerjavi s podobnimi besedili Pellica, Dostojevskega, Wilda ali Solženicina? Kakšna je bila moralna drža teh avtorjev spričo usode, ki jih je zadela? S čim so premagovali izločenost, samoto, trpljenje telesa in duha, ki jih je jetniški sistem modernega totalitarizma izpopolnil do skrajnih, komaj še zdržljivih meja? In kakšno je oznanilo, ki so ga od tod lahko položili v zapleteno besedje literarnih del, kjer marsikaj zazveni drugače, kot je bilo v svoji mučnejši, toda preprosti dejanskosti? O tem ni mogoče reči nič splošnega, odločati se bo treba od avtorja do avtorja, od dela do dela, od ječe do ječe.